

ЩЕ РАЗ ПРО СОЮЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ТУРЕЧЧИНОЮ

I

Дослідження договорів Богдана Хмельницького з кримським ханом та Османським правлінням має значення не тільки для висвітлення зв'язків, але є — як показують дані цієї студії — відправним пунктом для розуміння причин успіху українського повстання пізньої весни 1648 р.

На жаль, документи в Турецькому державному архіві, а саме, щорічно впорядковані протоколи засідань державної ради («дивану») під проводом великого везіря (*mühürdarı*) за 1647—1655 рр. згоріли в частих пожежах Істанбулу¹, ще до реорганізації архівної справи наприкінці ХІХ ст. Вона, як і згорілий в Батурині 1708 р. Український державний архів, забрала з собою свої дорогоцінні тайни.

Залишаються лише розповідні джерела, які треба аналізувати, та окремі документи, що врятувалися в архівних сховищах сусідів.

В запропонованій студії я концентруватиму свою увагу на даних османо-татарських розповідних джерел, як і на свідцтвах кількох інших сусідніх сучасників, що досі не знайшли належної оцінки в історіографії.

Відправним пунктом для виникнення нового типу османської імперської історіографії був міленійний твір *Tarîh-i sene-i elîf* «Історія тисячі років», що був створений у зв'язку з закінченням першого тисячоліття мусульманської ери 1592 р.² Османська частина твору побудована на копіях скорочень, зроблених для вжитку султана (*telkhîs*), рідше на згаданих вище протоколах засідань «дивану», а крім того, на свідцтвах інформаторів.

На жаль, в оригінальній формі цей твір не дійшов до нас, як і досі не віднайшлася праця одного з перших його продовжувачів (до 1033/1623 р.)⁴ — Агмед-Гасан-Бег-зâде (помер 1636 р.). Однак, його твором дуже «ліберально» користувався Шаріг ул-Манâрзâде (див. нижче), головне джерело На'ими.

Перший твір, писаний як свідоме продовження *Tarîh-i sene-i elîf*, і який дійшов до нас — це «Фезлеке» (дослівно «Продовження») одного з найбільших османських вчених — історика, всесвітнього географа, бібліографа Катіб Челебі (Гаджі-Халіфа, помер 1657 р.), що обіймає роки гіджри 1000—1065, тобто 1582—1654 рр.⁵

У ХVІІ ст. в Османській державі боролися за владу дві головні ідеологічно-політичні течії: консервативно-релігійна та військова — яничарська.

Наступне «Продовження» — це твір репрезентанта релігійної партії Шаріг ул-Манâрзâде⁶, який помер, як Катіб Челебі (і Богдан Хмель-

ницький) 1657 р. Цей твір лише цитується продовжувачами тієї і пізнішої генерації, такими як Кара Челебі-заде (дійшов до 1657 р.; помер 1658 р.)⁷, Веджігі (до 1659 р.; помер 1660 р.)⁸, 'Абд ар-Рагмāн 'Абді Пāша (помер 1692 р.)⁹ та Мустафā На'īm, званий На'імою. На'іма¹⁰ — державний історіограф, (1617—1703) прихильник яничарської ідеології, був до кінця османської держави хрестоматійним автором, взірцем історичного досліджу. Його історія обіймає перші 60 років другого тисячоліття (1592—1660).

Оповідання про початки зв'язків Богдана Хмельницького з Кримом та Османською Імперією увійшло до корпусу продовжуваної «Історії Тисячоліття» і є у двох тільки творах (із, можливо, шести). Тільки початковий епізод (ч. 1 у нашій перекладі) виписав Кāтіб Челебі¹¹. Зате На'īmā має ще дальші епізоди¹² (ч. 3—5); один епізод (ч. 2) він (або його джерело) опустив і тому цей епізод залишається поза даними корпусу.

Польський османіст (галицько-караїмського роду) Зигмунт Абрагамович видав 1971 р. текст, переклад і коментар (але, на жаль, без індексу) одинокого кримського історичного твору «Історія хана Іслām Гірея III», авторства Гāджі Мегмед Сенāї'я¹³. На жаль, нам невідомі координати автора, крім інформації, що свій твір він закінчив 1 серпня 1651 р.

Твір Сенāї'я це, власне, панегірик, виконаний на замовлення ханського везіря Сефер Гāзі-ага, з літературними амбіціями, але писаний дуже неталановито, без належного знання джерел і без ясного плану. Цінним там є інформації з діаріїв трьох кримських походів на Україну — двох Іслām Гірея III (1648, 1649) та одного калги (престолонаслідника) восени 1649 р., в яких є багато дат та чимало топографічного матеріалу.

Для розуміння кроків Хмельницького та Іслām Гірея у першій половині 1648 р. важливим є хід двох нарад, татарської у Бахчисараї (березень) та козацької у Чигирині (29 червня). Про першу є неопубліковане досі свідoctво московського толмача Тихона Єрґамішева (РДАДА в Москві)¹⁴, а про другу — відоме повідомлення ігумена із Гоці о. Петронія Ласка, довіреного воєводи Адама Кисіля¹⁵, а також анонімна молдавська інформація¹⁶.

II

У зв'язку з 300-річчям повстання Богдана Хмельницького еміґраційне НТШ видало 1948 р. у Мюнхені присвячений ювілеєві том. У ньому надрукована моя стаття, де проаналізовано дані На'іми відносно початків Хмельниччини¹⁷. Через п'ять років (1953) я повернувся до тієї ж теми. У журналі міжнародного сходознавчого товариства *Oriens*¹⁸ вміщена моя робота, що є новою, поширеною версією попередньої статті. Оця праця, написана німецькою мовою, знайшла деякий відгук серед істориків, зокрема сходознавців¹⁹. Вона звернула на себе увагу й Зигмунта Абрагамовича, який до своєї передчасної смерті друком і в листах полемізував зі мною. Минулого року я надрукував в *Narvard Ukrainian Studies* його статтю, в якій він знову гостро виступив проти моїх висновків²⁰. Це примусило мене ще раз повернутися до старої теми, наслідком чого є пропонована робота.

Я дуже жалію, що мій довголітній воюючий друг передчасно помер, і не зможе більше реагувати на мої дослідження. Його світлій пам'яті я присвячую оці рядки.

У своїх працях я намагався зрозуміти терміни, збережені у творі На'іми. Основною причиною незгоди поміж Абрагамовичем та мною була інтерпретація терміну Рӯс в османських джерелах XVII ст. Грунтуючись на конкретних джерелах, я вважав (і вважаю,) що османське

rūs — це «українці та заселена ними територія», на відміну від *leh* — «поляки» та *mosqof* — «москалі, росіяни»²¹. Натомість Абрагамович хотів поширити цей термін на «польську адміністрацію на українських територіях», хоч не міг спертися на конкретні джерельні дані.

Моя інтерпретація терміну *rūs* і відповідних інформацій На'їми дали мені можливість висунути тезу про те, що, крім договору в березні 1648 р. з Іслам Гіреєм III, Богдан Хмельницький, після своїх великих перемог, уклав ще в червні того ж року договір з Османською Портою. Складовою частиною писаного договору червня 1648 р. є недатована (саме мабуť з липня 1648 р.) українсько-турецька конвенція, викладена польською мовою²².

Після релізії усіх відомих джерельних даних і деяких нових, огляду наукової літератури за останні десятиліття, я не міг себе переконати, що моя теза 1948 р. неправильна. Уточнюю лише дату османсько-українського договору: замість «червня 1648 р.» «липень 1649 р.»

III

Почнемо від першого епізоду, що є як у Катіб Челебі, так і в На'їми. Він показує, як мало ми все ще знаємо про життя і дії Богдана Хмельницького та його козаків до 1648 р.

Іслам Гірей 25 квітня 1648 р. представляє султану свого нового союзника, запорозьких козаків, подаючи їм такі дві координати: активна участь у Хотинській битві 1621 р. на стороні Польщі та участь козаків у воєнних діях в Дальматії на стороні Венеції 1646 р.

Ця остання інформація на яку дослідники, й у тому числі я, досі не звертали належної уваги, вимагає аналізу.

1645 р. через о. Крит розгорілася кількадесятилітня війна між республікою Венецією та Османською державою (1645—1669)²³. Війна концентрувала головні військові сили Османів та узалежнювала їх закордонну політику. Спочатку головним театром війни була Задра в Дальматії (1645—1647), а пізніше дії перенеслися на о. Мальту та на о. Крит (1648—1669)²⁴.

Як відомо, польський король Владислав IV був дуже захоплений ідеєю антитурецької ліги, до якої теж включав (через Адама Кисіля) Москву²⁵. Він мав близькі стосунки з Венецією і взяв на себе вербування найманців, зокрема козаків, на що дістав великі фонди від морської республіки²⁶. Але польська шляхта та її уряд були проти такої політики. Вони, перемігши козаків 1638 р.²⁷, воліли у вже покорених територіях України насолоджуватися «золотим спокоєм». Крім того, вони боялися, що король, маючи сильне лояльне військо міг би обмежити їх «золоту свободу». Утворилася дивна ситуація: уряд короля робив усе, щоб перекреслити війовничі плани свого ж короля, так що останній мусів діяти майже підпільно у своїй власній державі.

Іслам Гірей III зайняв Бахчисарайський престол тільки через два роки після «Озівського сидіння» (1637—1642), у розпал протиріч між двома угрупованнями: бюрократичним та аристократичним. Дійшло до пролиття крові поміж двома сторонами і тільки в травні 1647 р. наступило перемир'я²⁸. Партія аристократів перемогла. Один з її керівників, Тугай Бей, Ширинський князь став Перекопським бейом²⁹. У час повстання Хмельницького він засвідчений у джерелах як його приятель. На жаль, ми не знаємо, коли та приязнь, розпочалася.

Того ж, 1648, року був мор і голод у Криму, що спричинили дорожнечу навіть на хліб³⁰. Спроби походу на московські землі 1647 та в січні 1648 р. були невдалі³¹.

У такій ситуації в березні 1648 р. Іслām Гірей III одержав листа від султана Ібрāгіма, в якому останній вимагав послати кримських воїнів на допомогу у боротьбі за середземноморський о. Мальту³². Але того ж місяця також звернувся за поміччю Богдан Хмельницький³³. Іслām Гірей III скликав нараду своїх чиновників та провідників кримської аристократії. Було вирішено не посилати допомогу султанові на Мальту, а разом з Хмельницьким боротися з поляками.

Не важко зрозуміти, чому вони зробили такий вибір. Похід на Середземне море не обіцяв здобичі, яка їм була гарантована на землі Речі Посполитої. Причин не бракувало. Поляки чотири роки не платили татарам «упоміноків». У зв'язку з венеціанською війською османський уряд збільшив число своїх великих кораблів (*katirga*), русійною силою яких були полонені раби. Не дивно, що при великій попиті значно зросли ціни на полонених³⁴.

На жаль, ми не маємо тексту листа Іслām Гірея III до султана (через великого везіря Агмед Пашу) в його оригінальній формі. Все-таки, можливо зреконструювати дві основні думки, що стосуються нашої теми. Ось вони:

1. Запорозькі козаки, досі небезпечні вороги Османської імперії, піддалися ханові за умови, що він допоможе їм у їхній боротьбі проти ляхів³⁵.

2. Іслām Гірей настільки їх прихилив до себе, що якщо б султан наказав, 30 [тисяч] козаків пішли б морем до Кандії воювати з Венецією³⁶. Це був перший звіт Іслām Гірея Порти (Агмед Паші) про свої дії та про його нових союзників; На'їмā дає цей звіт 25 квітня, отже ще задовго до перемоги під Жовтими Водами (16 травня 1648 р.) та Корсунем (25 травня).

Як вказувалося вище, в джерелі На'їми немає опису епізоду, який я назвав «другим». Тут йдеться про реакцію везіря Агмед Паші на звіт кримського хана. Вона, очевидно, була позитивною, бо інакше хан як леник султана не відважився б чинити опір, крім того, кінцевий епізод у На'їми свідчить про схвалення акцій хана османським правлінням. Але про те, що хан мав дозвіл султана, (очевидно у відповіді на його звіт від 25 квітня) 1648 р. напасти на Річ Посполиту, стверджував Іслām Гірей у листі від 12 червня 1648 р. до польського короля Владислава IV: «Dla tej tedy przyczyny, żeście nam czworoletny zaparli trybut, najjasniejszy u najpotężniejszy cesarz nasz, rozkazał nam, abyśmy w waszą krainę wtargnęli»³⁷.

* * *

На жаль, текст договору Хмельницького з Іслām Гіреєм III від березня 1648 р. не зберігся. Однак, з донесення Р. Жолкевського Глуха до коронного канцлера (із Дубна від 8 червня 1648 р.)³⁸ та інформації московських воєвод (севських³⁹ та путивльських⁴⁰), нам відомо, що татари зобов'язалися не брати в полон українське православне населення (козаків та міщан). Очевидно, ця умова була тяжка до виконання і спричинила, як подано нижче, непорозуміння між союзниками⁴¹.

Отже, крім першого, мусів бути другий звіт хана султанові, писаний вже після Корсуня (25 травня), що не було помічено дотепер істориками. Справа в тому, що редактори протоколів везірського дивану два звіти хана (Іслām Гірея III) у тій самій справі (про союз з Хмельницьким) зілляли в один, як це не раз роблять канцеляристи усіх країн. Таким чином неточна інформація попала до тих, хто використовував протокол, тобто до На'їми та до інформаторів молдавського воєводи.

invenit del. Smokowski.
Bohdan Chmielnicki (Chmielnicki) odmawia z Char-
nem tatarskim musulmanską modlitwę w Moskwie.

Богдан Хмельницький з Кримським ханом під час мусульманської молитви.
Гравюра з видання: Collectanea z dziejopisów tureckich / Przer I. I. S.
Sękowskiego. — Warszawa, 1825. — T. 2.

За даними ітнераря хана, які вживає Сенā'ї, Іслам Гірей III повернувся з походу до Бахчисараю 4 липня ⁴². Опісля, згідно з інформацією того ж Сенā'ї, він святкував свою перемогу і відпочивав «багато днів» (piçe euuām) ⁴³. Тому ми вважаємо що Іслām Гірей III вислав свій другий звіт до Істанбулу десь в середині липня, а посли везіря з відповіддю на звіт хана прибули в Бахчисарай, очевидно, в останнім тижні липня. Тоді на початку серпня теж відбулася гаряча дискусія між ханом та послами з Істанбулу.

Про цю «дискусію» є ще інформації в Сенā'ї та молдавського інформатора.

Головною причиною нападу великого везіря на хана було не те, що Іслām Гірей відбув похід на Річ Посполиту, а те, що хан взяв у полон «знаменитих невірних псів» (цебто дигнітарів, гетьманів, за викуп яких можна дістати великі гроші) і не відіслав їх до Істанбулу ⁴⁴. Великий везір Агмед Пашā відзначався хворобливою жадністю до грошей і не хотів допустити того, щоб цей ласий шматок, яким був викуп гетьманів, залишився в хана ⁴⁵.

IV

Тепер перейдім до наступного питання, хто були Рӯси, з якими тільки що Порта уклала договір.

Перевіримо, чи це могли бути репрезентанти польської влади, як вважав Абрагамович.

Після хотинської війни (1620—1621) перемир'я між Польщею і Туреччиною відновлялося кілька років (1623, 1630, 1634, 1646). Останній раз (до 1648 р.) перемир'я було відновлене, як бачимо, 1646 р., якраз у той час, коли король Владислав IV створював антитурецьку лігу й за гроші Венеції вербував найманців для війни з Туреччиною. Власне тоді він вів таємні переговори з козаками, одним з відпоручників яких був Богдан Хмельницький ⁴⁶.

Між 1646 та 1648 рр. перемир'я не відновлялося ні з боку всієї Речі Посполитої, ні від її частини. Ніякий польський пан з української (rūs) території не зносився з Турками. Не був це ані Ярема Вишневецький, що мав у своїм титулі слово «Русь» (як воевода «руський») ⁴⁷, ні воевода брацлавський Адам Кисіль, ні київський воевода Януш Тишкевич.

Ось як у протоколі дивану (слова хана) описується договірна Русь ⁴⁸:

1. Вони своїми чайками пустошать Анатолію.
2. Вони обсадили своїми козаками дві запусілі пограничні з Кримом твердині.

3. Їх договір з Туреччиною був обман: вони нарікають, що татари брали полонених, але ж вони зі своїм «великим гетьманом» їм допомагали.

4. Іслам Гірей III має плани, щоб «короля Русів» назначити османським правлінням ⁴⁹, це, очевидно, дало б змогу везіреві посилати козацьких моряків на чайках, куди потрібно, спеціально на о. Крїт.

Вистачить тільки у пункті 3 («великий гетьман») і в пункті 4 («король Рӯсів») поставити «Богдан Хмельницький» — і ясно буде, що «Рӯси», які чайками нападали на Анатолію, та «козаки», які обсаджували пограничні твердині — це українські козаки.

V

Після великих перемог і зустрічі з ханом у Білій Церкві (2 червня 1648 р.) ⁵⁰, Богдан Хмельницький розпочав своє офіційне листування з польськими панами та сусідніми володарями. У його кореспонденції є листи до короля польського Владислава IV (від 12 червня) ⁵¹ та москов-

ського царя Олексія Михайловича (від 18 червня) ⁵². Можна припустити, що він також написав листа до османського правління — як союзник хана, васала Порти. Тим більше, що Хмельницький знав турецький світ і підтримував стосунки з ним. Тому дані П. Будіньського про те, що Хмельницький послав одразу після битви під Корсунем посольство до Істанбулу, очолюване Филоном Джалялієм, полковником Кропивни (татарського походження) досить ймовірні ⁵³.

3 червня Іслам Гірей, за татарським звичаєм, дозволив своєму війську грабувати ⁵⁴. І так між 3 та 22 червня татари грабували й палили околиці «у промірі трьох-чотирьох днів дороги», що через них вони переходили» ⁵⁵. У запалі вони не могли дотримати свого зобов'язання залишатися в спокої православне населення ⁵⁶. Татарські насильства викликали обурення населення, й Хмельницький не міг не реагувати. Отже, він через свого посла (Джалялія) поскаржився везіреві на татарів. Звідси в тексті третього фрагменту звіту закид везіря ханові: «Чому хан зробив проти них (русів) похід?» Бо ж вони (руси) мали договір з султаном ⁵⁷.

VI

Тепер я знову повернувся до питання щодо планованої участі Хмельницького у венеціанській війні. Ще в червні-липні 1648 р. козаки Хмельницького були готові йти на море — свідчить очевидець о. Петроній Ласко. Він, як вище згадано, був ігуменом монастиря в Гоці, резиденції Адама Кисіля, і власне той державний муж вибрав його вести дуже делікатні переговори з гетьманом Хмельницьким. Отже о. Ласко стверджує, що 29 червня 1648 р. він був на козацькій раді в Чигирині. Там, зокрема, розглядали пропозицію татарського хана від імені султана, а саме, щоб козаки як найманці за добрі гроші йшли на Середземне море воювати з Венецією. Число їх не обмежувалося й могло бути в сто тисяч ⁵⁸.

Отже, ідея Іслам Гірей III послати на Середземне море замість своїх татар козаків Богдана Хмельницького набирала реального змісту. Але скоро він був наляканий цим. Одразу після виступу Хмельницького козаки взялися за встановлення своєї адміністративної структури на захопленій території, і 21 травня 1648 р. коли Іслам Гірей переходив границі ханства, то над Дніпром у місцевості Каїр (-лик) біля замку Шагін-Керман (Аслан-городок) застав уже козацьку залогоу ⁵⁹.

Якраз українсько-татарська конвенція того часу, але без дати, яку я продовжую зв'язувати з договором Б. Хмельницького з Туреччиною 1648 р. (але датую його тепер не червнем, а липнем 1648 р.), зобов'язувала українську сторону «заложити кілька портових міст пониже порогів аж до устя ріки Богу у Дніпро [турецьке формулювання див. у додатку 2, на початку], звідки торгівля має вестися і безпека на морі буде забезпечена від свавільців» (пункт 5 конвенції) ⁶⁰.

Такі нові порядки, мабуть, настрашали хана, бо це створювало труднощі для виходу його татарів у походи за ясиром. Тепер можна зрозуміти, чому Іслам Гірей III у суперечці з представником везіря концентрував увагу на Дніпрових твердинях, які тепер зайняли «невірні руси» і поповнили їх «войовничими козаками», притому встановили систему — послідовну лінію з більше як двадцяти твердинь. Ці останні хан споглядав, мабуть, коли переходив кордони, повертаючися в Крим 29 червня 1648 р. ⁶¹

* * *

Українсько-турецький союз 1648 р. тривав недовго. Коли відпоручник везіря Агмед Паші Агмед-ага повернувся до Істанбулу на початку серпня, там уже відбулися великі зміни. Ї серпня внаслідок заговору був

вбитий великий везір, його тіло розшматувала юрба на шматки, так що він увійшов до історії Османської держави як Агмед Паша Гезар-паша (hezār pāša — тисяча шматків). Днем пізніше був скинутий з трону султан Ібрагім; скоро його теж вбили⁶².

Про козацьку участь у венеціанській війні та турецько-український договір забули. Навчений досвідом Іслам Гірей III більше не висував такого плану новим панам Істанбулу — яничарським агам, з якими, до речі, Богдан Хмельницький незабаром зав'язав прямі контакти.

Хоча українсько-турецький договір від липня 1648 р. був короткотривалим і є невдалим епізодом Османсько-Венеціанської боротьби за гегемонію у східній частині Середземного моря, проте нема причин заперечувати його історичного значення.

СКОРОЧЕННЯ

Abrahamowicz. Senai = *Hadży Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III / Tekst turecki wydat, prezelożył i opracował Zygmunt Abrahamowicz* (Warszawa, 1974).

Abrahamowicz, Katalog = *Abrahamowicz Zygmunt. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów osiennych w latach 1455—1672* (Warszawa, 1959).

Babinger = *Babinger Franz. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927).

Naima = *Ta'rikh-i Na'imā*, 3 вид., 6 томів (Istanbul, 1281—1283—1864—1866).

Szajnocha, Dzieła = *Szajnocha Karol. Dzieła*, t. 9 (Warszawa, 1877).

Thomas, Naima = *Thomas Lewis V. A Study of Naima*, ed. Norman Itzkowitz (New York, 1972).

Воссоединение = Шевченко Ф. П. и др. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах* (Москва, 1954).

Грушевський, Історія = *Грушевський Михайло. Історія України-Руси*, т. 8, ч. 1—3 (Київ; Львів, 1922).

Новосельський, Борьба = *Новосельський А. А. Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII века* (Москва; Ленинград, 1948).

Смирнов, Крымское ханство = *Смирнов Василий Дм., Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века* (С.-Петербург, 1887).

¹ Див.: Midhat Sertoglu *Muhteva Bamdan Basvekalet Arşivi* (Ankara, 1955).

² Про *Ta'rikh-i sene-i elyf* див.: *Thomas Naima*. — С. 135—136.

³ Тут треба звернути увагу на те, що *telkhīs*-и досі тільки фрагментарно віднайдено, в більшості ще не видані і майже не вивчені. Див.: *Cengiz Orhonlu. Osma'nli tarihine âid belgeler: Telhisler (1597—1607)* (Istanbul, 1970); див. спеціально с. XVII—XXIV.

⁴ Див.: *Babinger*. — С. 174.

⁵ Див.: *Babinger*. — С. 195—203. Orhan Saik Gökyay. «Kātib Çelebi», *The Encyclopaedia of Islam. New Edition.* — Vol. 4 (Leiden, 1976). — P. 760—762.

⁶ Див.: *Thomas. Naima*. — С. 136—138.

⁷ Див.: *Babinger*. — С. 204—206. Виданий текст (Булак, 1248—1832) не доходить до нашого періоду. Я користувався рукописом Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Tarih 229/a. У нього немає оповідання про кримсько-козацький союз 1648 р.

⁸ Див.: *Babinger*. — С. 208. Його історія не була ще ніколи надрукована. Я користувався рукописом Süleymaniye, Namidiye 917. На жаль, у Веджіті немає оповідання про союз кримсько-козацький 1648 р.

⁹ Його продовження обіймає роки 1648—1682. Про нього див.: *Babinger*. — С. 227—228. Його твір досі не виданий; я користувався рукописом Nalet Efendi, 615. У Абд-Паші немає нічого про кримсько-козацький союз 1648 р.

¹⁰ Про На'іму див.: *Babinger*. — С. 245—246, та монографію: *Thomas. Naima*. Остання є добрим внеском у проблеми османської історіографії XVII ст.

¹¹ *Hāggī Khalīfa, Fedleke- i Ta'rikh* (Istanbul, 1286—1287/1869—1870).

¹² Я використовую третє видання (найкраще), друковане в Істанбулі 1280—1863, том 4, с. 279—280, 331.

¹³ *Abrahamowicz. Senai* (Варшава, 1971). Можна ще згадати, що існує ще панегірична поема про події, опрацьована частково кримським істориком Османом Акчок-

ракли: «Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслям-Гірея III, спільно з Б. Хмельницьким на Польщу» // Східний Світ.— Харків, 1930.— Ч. 12.— С. 163—170.
¹⁴ РДАДА.— Ф. 123, оп. 1, спр. 132. II [1647].— Арк. 138—139. Подаю цей текст в додатку 1.

¹⁵ Надруковане у *Воссоєдиненні*.— М., 1954.— Т. 2.— С. 44—47.

¹⁶ Видав Карло Шайноха у 9-му томі *Dziela* (Warszawa, 1877), с. 267—268. Порівняння текстів виявляє, що анонімний молдавський автор реляції мав до диспозиції копію звіту засідань дивану з питань міжнародних відносин. Цікаво, що як у На'їма, так і тут бракує епізоду 2; в обох текстах є та сама кількість днів зворотної дороги істанбульських посланців, і др.

¹⁷ *Прицак Омелян*. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // *Записки НТШ*.— Т. 156. Вона вийшла без мого прочитання коректури.

¹⁸ *Pritsak O.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens*. (Leiden, 1953).— Т. 6.— С. 266—298.

¹⁹ Див. напр.: *E. Hösch.* Der türkisch-kosakische Vertrag von 1648. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, t. 27 (Berlin, 1930).— С. 239—248.

²⁰ *Abrahamowicz Zygmund.* Comments on three letters by Khan Islam Girey III to the Porte (1651) // *Harvard Ukrainian Studies*.— 1990.— Т. 14.— Р. 137—138.

²¹ Див. статтю, написану німецькою мовою (прим. 18), с. 292—298.

²² Див. там само (прим. 18), с. 288—291.

²³ Про цю війну див.: *Zinkeisen Johann Wilhelm.* Geschichte des osmanischen Reiches in Europa.— Gotha, 1856.— Т. 4.— С. 538—1003; *Kur. Yzb.* Ziya ve Kur. Yarb Rahmi. Girit seferi 1645—1669.— Istanbul, 1933; *Cessi R.* Storia della Repubblica di Venezia.— Milano, 1944—1946.

²⁴ Див.: прим. 12.

²⁵ Див.: *Chapliński Władysław.* Władysław IV i jego czasy.— Warszawa, 1972.— С. 353—377; *Sysyn Frank.* Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Ky-sil, 1600—1653.— Cambridge, Mas. 1985.— Р. 141—159.

²⁶ Головним ворогом (у справах війни з Туреччиною) був найвищий військовий командувач польського війська, великий гетьман коронний і перший дигнітар корони як «пан» (= kasztelan) краківський — Станіслав Конецпольський (1593—1646). Через кілька тижнів після його смерті (11 березня 1646 р.), отже, близько 20 квітня 1646 р., король Владислав IV запросив чотирьох представників Війська Запорозького, Богдана Хмельницького, на таємну раду. Козаки дістали венеціанські гроші на устаткування 60 чайок (100 талярів на 1 чайку). Їх військо мало збільшитися до 12 000, і вони мали йти на море. Див.: *Грушевський М.* Історія.— Т. 8.— Ч. 2.— С. 142—143.

На жаль, ми не знаємо, наскільки цей таємний план короля реалізувався і чи дійсно якийсь відділ запорозьких козаків попав на Адріатичне море і брав участь — як твердить На'їма — у боротьбі за Задар.

²⁷ Див.: *Грушевський Михайло.* Історія.— Київ; Відень, 1922.— Т. 8, ч. 2.— С. 3—41.

²⁸ *Новосельський.* Борьба.— С. 388—391. Там є справедлива критика оптимістичної оцінки Іслам Гірея III як державного мужа, яка належить В. Д. Смирнову в його «Крымском ханстве» (с. 524—537). Про устрій ханату і його внутрішні проблеми див. *Alan W. Fisher.* The Russian Annexion of the Crimea 1772—1783.— Cambridge, 1970.— С. 6—18.

²⁹ *Новосельський.* Борьба (у тому числі й с. 391).

³⁰ Див. звіт білгородського всеводи Тимоша Бутурліна від 7 квітня 1648 р., надрукований у кн.: *Воссоєдинення*.— Т. 2.— С. 21.

³¹ *Новосельський.* Борьба.— С. 394—395.

³² Див. дод. 1 і прим. 12, а також витяги у кн.: *Новосельський.* Борьба.— С. 390

³³ Про дату приходу послив Богдана Хмельницького до Криму див. звіт очевидця «боярського сина» Микити Гридіна у кн.: *Воссоєдинення*.— Т. 2.— С. 58. Див. також *Грушевський.* Історія.— Т. 8, ч. 2.— С. 176.

³⁴ *Новосельський.* Борьба.— С. 390.

³⁵ На'їма, див. дод. 2.

³⁶ В анонімному молдавському звіті, виданому Шайнохою (*Dziela*, т. 9, с. 1680), який безперечно користувався копією певнішого тексту протоколів дивану (ніж На'їма), є дуже важливе доповнення, очевидно, як і початок протоколу, зв'язане з проблемами венеціанської війни: «chan twierdził, że 30.000, kozaków, którzy się szczerze do niego przedali, tak nacheli iż jéliby rozkazanie cesarza otomańskiego nastąpiło, i do Kandiej przeciwiwo Wenetom morzem pójdą». Про те, що навесні 1648 р. Хмельницький дійсно мав 30 тис. козаків, див.: *Грушевський.* Історія.— Т. 8, ч. 2.— С. 192. Отже, хан, відмовляючи у висланні татарів до участі у Критській війні, не виявив непослушества везіреві. Він запропонував тільки переміну одного війська другим.

³⁷ *Szalnocha.* Dziela.— Т. 9.— С. 291.

³⁸ «Kondycya i druga, że ludzi religii greckiej nie brali ale Lachy» (*Szajnocha. Dzieła.*— Т. 9.— С. 288).

³⁹ «...а уговор де меж татар с казаками воевать им соича польские города и губить поляков, а мелких белорусских людей не воевать и не рубить» (*Воссоединение*, т. 2, с. 22).

⁴⁰ «А договор де, государь, у них, у татар, с казаками учинен на том, что де полоняников ляхов и жидов им, татарам, имать, а казаков листровых [= ресстрових] и мешан и всяких белорусцев отдавать полоняников же Хмельницкому с казани» (*Воссоединение*, т. 2, с. 24).

⁴¹ Про різні труднощі та непорозуміння між татарами та місцевим православним населенням див.: *Грушевський. Історія.*— Т. 8, ч. 2.— С. 191.

⁴² *Abrahamowicz. Senai* (с. 30 (турецький текст) = с. 111 (польськ. переклад).

⁴³ *Abrahamowicz. Senai* (с. 31 (турецький текст) = с. 112 (польськ. переклад).

⁴⁴ Див. *На'їмā*, дод. 2; *Abrahamowicz. Senai* (с. 31 (турецький текст) = с. 112 (польський переклад). У молдавському звіті ще додано: «wezur... sromotnie i z wielką indignacją postaćów chanskich ze dwora swego wygnać rozkazał, i miasto kapitanów, ktorych się na znak wdzięczności spodziewali, kijem ich dobrze obłożono» (*Szajnocha. Dzieła.*— Т. 9.— С. 268).

⁴⁵ Це було трагічним, що в час повстання Богдана Хмельницького 1648 р., в Туреччині, яка могла б відіграти позитивну роль у стабілізації українсько-польських взаємин, біля керма державного корабля були два патологічні типи — великий везір Агмед Паша, хоч інтелігентний, але ненаситний грошелобець, і султан Ібраїм, обмежений та ненаситний розпусник; про грошелобство везіря див.: *Hammer Josef von. Geschichte des Osmanischen Reiches* (2 вид. Pest.— 1835, Т. 3, С. 309—317); про султана Ібраїма: *Там само.*— С. 305—307, 317—322, а також: Çagatay Uluçay. «Sultan Ibrahim deli mi, hasta mi idi? («Чи султан Ібраїм був божевільний, чи хворий?»); *Tarih Dünyası*, no. 6/24; *Tayyib Gökbilgin. Ibrahim (1615—1648) // İslâm Ansiklopedisi.*— Istanbul, 1950.— С. 880—885.

⁴⁶ Див.: *Czapliński Władystaw. Władystaw VI jego czasy.*— С. 353—377; *Грушевський. Історія.*— Т. 8, ч. 2.— С. 140—159.

⁴⁷ Див. напр.: *Tomkiewicz Władystaw. Jeremi Wisniowiecki (1612—1615).*— Warszawa, 1933.

⁴⁸ Це все у перекладі На'їми (див. дод. 2).

⁴⁹ Іслам Гірей III прожив 7 років у Польщі, знав польські настрої і можливості. Крім того, він знав, що в Порті добре слідкують за польськими справами, і писати туди, що він старатиметься, що хтось з польських потентатів (гетьманів, або воевод) погодиться як «король Русів» бути васалом Порти, було б самогубством, або щонайменше, дурницею. Вже сам той факт робить гіпотезу Абрагамовича несприятливою. Якто 1647 р. не було ніякої кореспонденції між Річчю Посполитою та Османською Портою, то після Корсуня вона знов відновилася.

Але ж це було не відновлення договорів, чи перемир'я, а скарги з польської сторони на козацько-татарський союз та на уряд султана, про що свідчили лист канцлера Юрія Оссолінського до великого везіря Агмед Паші від 1 червня 1648 р. (= *Szajnocha, Dzieła*, т. 9, с. 267—270); лист регента Матвія Луб'єнського від 3 липня 1648 р., переданий через молдавського воеводу Василя Люпу (див.: *Corfus Ilie. Documente private la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea.*— Bucureşti, 1983.— С. 156) та османські чемні відповіді з викрутками: відповіді великого везіря Агмеда Паші до канцлера Ю. Оссолінського від 11 червня 1648 р. (*Abrahamowicz, Katalog* 327); відповідь його заступника (каїмакама) до гетьмана Миколи Потоцького (*Abrahamowicz, Katalog* 327); відповідь везіря Агмеда Паші до того ж Миколи Потоцького (*Szajnocha, Dzieła*, т. 9, с. 293—294); одночасні відповіді нового везіря Суфі Мегмед Паші (мабуть із серпня 1648 р.) до канцлера Ю. Оссолінського (*Abrahamowicz, Katalog.*— С. 328) та до регента Матвія Луб'єнського (*Abrahamowicz, Katalog.*— С. 329). На тому ця пожвавлена кореспонденція обривається на кілька років. Але, ще раз підкреслюю, це все були лише польські скарги і турецькі відповіді-викрути, але не договори, чи відновлення перемир'я, яке в цей час, як подано вище, не відновлялося після 1646 р.

⁵⁰ *Abrahamowicz. Senai.* (С. 28 (тур. текст) = с. 109 (польськ. переклад); див. ще зауваження О. Гурки в Абрагамовича. *Там само.*— С. 173, прим. 298.

⁵¹ Див.: *Крип'якевич Іван, Бутич Іван.* Документи Богдана Хмельницького.— Київ, 1961.— С. 33—36.

⁵² *Там само.*— С. 48—49.

⁵³ *Буцинський П.* О Богдане Хмельницком.— Харьков, 1882.— С. 114—117; його джерельна база—мемуари «подільського судді» того часу, видані у: *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jaua Kazimierza* (ч. II, с. 54).

⁵⁴ *Abrahamowicz. Senai.* (с. 27—30 (тур. текст))= с. 109—111 (польськ. переклад).

⁵⁵ *Там само.* (с. 27 (тур. текст)) = с. 109 (польськ. переклад).

⁵⁶ Грушевський. Історія.— Т. 8, ч. 2.— С. 191—192; *Szajnocha. Dzieła.*— Т. 9.— С. 205.

⁵⁷ Абрагамович доводить можливість українсько-турецького союзу в 1648 р. Султан Мегмед IV, син і спадкоємець Ібрагіма, мусив би подати, що це відновлення давнішого договору (з 1648 р.) (*Harvard Ukrainian Studies.*— 1990.— Т. 14.— С. 137—138). Однак ця теза свідчить, що він цілком не орієнтувався у дипломатичній практиці Османів щодо запорозьких козаків. У випадку дипломатичних взаємин з суверенними європейськими державами Османська Порта дотримувалася, хоч і не завжди, практики, висвітленої Абрагамовичем. Сьогодні в істанбульському архіві зберігаються дипломатичні документи таких держав: Австрія — від 1567 р., Польща — від 1607 р., Франція — від 1634 р., Англія — від 1675 р., і ін. (див.: *Sertoglu.. Başvekalet Arşivi* [див. прим. 1].— С. 13—14). Держава Війська Запорозького 1648 р. тільки творилася. Але й пізніше турки трактували її як ще не ustalений політичний утвір. Ось у договорі (пішан) Петра Дорошенка (датований першою декадою місяця мугаррама р. 1080 — 1—10 червня 1669 р.— і буде невдовзі виданий др. Любомиром Гайдою) не згадується його попередник Богдан Хмельницький. Гетьман Пилип Орлик дістав дві грамоти від султана Агмеда III протягом чверті року: пішан, від 28 грудня 1711 р. та наме 16 березня 1712 р. В останньому документі, в якому згаданий Дорошенко, немає посилання на попередній диплом тому ж Орликові з 28 грудня 1711 р., в якому не названі ні Хмельницький, ні Дорошенко. Орликові турецькі документи я видав тепер в Українському археографічному щорічнику.— К., 1992.— Кн. 1 (4).— С. 307—320.

⁵⁸ *Воссоединение.*— Т. 2.— С. 45.

⁵⁹ *Abrahamowicz. Senai.* (С. 21 (тур. текст) = с. 104 (польськ. переклад).

⁶⁰ «*A by swawolnych ludzi zahamować, żeby na more nie wypadali, z dokłapem Cesarza Jego Mosci, Wojsko Zaporizskie miast portowych kilka niżej Porohow zatoży aż do uscia rzeki Bohu w Dniepr, skąd y handle isć maią, y bezpieczeństwo na morzu od swawolników ma być przez nich obwarowane*» (*O. Pritsak. Das erste ... // Oriens.*— 1953 [див. прим. 18].— С. 290).

Морська конвенція, яку видавці «Собрания государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел» (Москва, 1822.— Т. 2.— С. 444—447) датували «около 1649 года», могла з'явитися тільки 1648 р.: пізніше на неї не було місця й часу. В самій конвенції названі два моря, по яких козацькі купці мали право подорожувати: Чорне та Біле (Середземне). Очевидно, запорозькі козаки не тільки воювали, але й торгували. Тому, щоб їх захопити воювати на Середземному морі, османське правління видало оцю дуже приманливу торговельну конвенцію. Див. ще мою статтю із 1953 р. (див. прим. 18), с. 288—291 та дод. 3.

⁶¹ *Abrahamowicz. Senai.* (С. 30 (тур. текст) = с. 111 (польськ. переклад).

⁶² Сеняї вважає це карою Божою, що везирський службовець Агмед-ага, що так гаряче захищав інтереси везіря, повертаючи якраз в той гарячий час в Істанбул, попав в халепу (*Abrahamowicz. Senai* (с. 32—33 (тур. текст)= с. 113 (польськ. переклад).

⁶³ Абрагамович (а також деякі історики, насамперед Hösch) забагато вірять у щирість офіційної кореспонденції державних мужів того часу. Ми вже вище бачили, що політика Речі Посполитої була в основному спрямована на дотримання мирних договорів, але в час останнього (перед 1648 р.) підтвердження договору вже готувався оборонний союз Польщі з Москвою проти васала Порти, Криму (*Новосельский. Борьба.*— С. 329). Крім того, польський король Владислав IV явно організував (за венеціанські гроші) турецьку лігу і брав на службу кондотієрів (німецьких та козацьких), які мали воювати з Турками. Ще один конкретний приклад. Великий везір Агмед-Паша в листі до великого гетьмана коронного Миколи Потоцького пише: «et quod ipse etiam Tartari facti sunt una cum Cosacis, est totaliter contra opinionem et voluntatem potentissimi imperatoris nostri (= султана Ібрагіма)» (*Szajnocha. Dzieła.*— Т. 9.— С. 194). Однак ми бачили вище, що Іслам Гірей III у листі до короля Владислава IV підкреслив, що власне султан Ібрагім наказав йому напасти на Річ Посполиту. У листі до великого канцлера Юрія Оссолінського (від 11 червня 1648 р.; відносно дати див. *Dzieła.*— Т. 9.— С. 210, прим.) той же великий везір Агмед-Паша виправдовується, мовляв, напад татарів мав місце якраз в час, коли в Істанбулі розходилися «фальшиві вістки» про польські наміри проти турків; цей лист ще не виданий (писаний по-турецькому); про його зміст див.: *Abrahamowicz, Zygmunt. Katalog.*— С. 326—327, 339.

Розпитувальні оповідання толмача Тихона Єргамішева
про причину відмови кримського хана Іслям Гірея III
допомагати Османській імперії у війні проти Венеції,
так як Іслям Гірей заключив воєнний союз
з українськими козаками проти Польщі

[30 березня 1648 р.]

Марта в 30 день сказывал посланникомъ толмач Тихон Ергамышевъ.
Ходил де он въ Яшлов купит(ь) хлѣба и сказывал де ему яшловской
татарин Тутгар Казы:

Пригнал ис Царягорода в Бакъчисарай от турецкого царя Ибраим
Салтана з грамотою к Исламъ Гирѣю царю чеушь:

Писал турецкой х крымскому, чтоб прислалъ к нему в Цар(ь)городъ
людей, а посылат(ь) де ихъ будетъ войною на Фрянуцжескую землю под
городъ Малты.

И Исламъ Гирѣй де цар(ь) посылат х Калгѣ царевичю, и Калга у
царя был, и думали о томъ з ближними люд(ь)ми и с мурзами по многие
дни, посылат(ь) ли в Цар(ь)город к турецкому царю крымскихъ людей или
нѣтъ?

И приговорили де меж себя и положили на томъ, что в Цар(ь)город
людей не посылат(ь), для того, что в Крыме де голод большой и изнела
скудость. Да хотя б // крымской цар(ь) в Цар(ь)городъ воинскихъ людей
к турецкому Ибраимъ салтану учал и посылат(ь), и крымские б де люди
царя не послушали, и в Цар(ь) бы город не пошли. И цар(ь) де тово чеуша
им Крыму отпустил в Цар(ь)городъ, а к турецкому царю писал:

Крымскихъ людей к нему не послал для того, присылали де к нему
з Днепра запорожские черкасы, чтоб он их к себѣ принял * в вѣчное хо-
лопство, а у нихъ де у черкас н(ы)не бой с ляхи, чтоб прислал к нимъ на
помоч(ь) людей, а черкасы де с крымскими люд(ь)ми ляхов поб(ь)ют и
Литовскую землю повоюют, а за тоѣ ево помоч(ь) и оборони учинит ему
служит(ь) вѣчнымъ холопством.

И он де, Исламъ Гирѣй цар(ь), к запорожскимъ черкасомъ на помоч(ь)
идет самъ с крымскими и с нагайскими люд(ь)ми бол(ь)шимъ собран(и)емъ
черкас от ляхов оборонит(ь), чтоб ему тѣ черкасы впрядки холопствомъ
были крѣпки, и на него б были надежны, и Литовскую б землю с ними
воеват(ь). А походу де царева на войны чают после Велика дни вборзе.

РДАДА.— Ф. 123, оп. 1, спр. 132, II (1647 р.).— Арк. 138—139. Оригінал.

№ 2

На'імā про початки повстання Хмельницького

[I] **

Першого дня місяця Ребі'уль-ахір (25 квітня, 1648) прибув [до
Істанбулу до Великого Везіря] післанець від Кримського Хана [Іслям
Гірея III] [з такими вістями]:

козацький нарід (*qazaq tāifesi*), що живе в місцях відомих як «Жовті
Комуші» (*Sari Qamish* = укр. «Січ») досі були підданими короля Ляхів.

Це ті, що раніше, виходячи на своїх чайках із лиману вод Богу (*Aq
Su*), які вони називають водами Дніпра (*Özi*) на Чорне море, нищили і

* Написано основним почерком над рядком.

** Поділ на частини мій (О. П.).

пустошили побережжя [Істанбулу та Анатолії], а також це вони, що під час Хотинської війни [з поляками 1621 р.], прорвавшись у [наш] табір, воювали з іслямським військом.

Тепер яких два роки тому (1646) їх король [Володислав IV, 1632—1648], слідуючи за закликом Венеції про поміч, післав їх до Задри (=Задар у Хорватії над Адриатиком). Одначе, він не тільки що не дав їм [потрібних] провіантів та запасів, але зрадив їх, піддавши всяким незаконним та болучим податкам. [Наслідком того] згаданий нарід (=козаки) збунтувалися і виповіли послушенство Ляхам.

Опісля вони післали до Кримського Хана (Іслям Гірея III) кількох (=трех) своїх «боярів» [5/16 березня 1648 р.], що говорили таке: «Відтепер ми просимо [вас] прийняти нас під свій покров. Ми цілком пірвали з Ляхами, і будемо тілом і душею служити у ваших походах ради віри Ісламу [напр. у війні з Венецією]. Беріть наших заложників і, будь ласка, закройте [з нами] писаний договір ('*aqd-i 'ahd-i mezbūri*).

Хан (Іслям Гірей III) прийняв прибулих [козацьких] «боярів» із повною пошаною, і після того як він схвалив усі умови і статті (*šūrūt ve quyūd*) офіційного писаного договору ('*aqd-i peymāni*), він взяв на себе обов'язок (*der'uhde etdi*) післати поміч для майбутнього походу (*aqin*) татарського війська [проти Ляхів], та обіцяв [козакам] у всьому свою поміч [березень 1648].

[Отже, хан] відповів прибулим [козацьким післанцям], що вони (татари) прийняли рішення у скорому часі вирушити у похід проти Ляхів.

Опісля татарський хан відбув похід (*aqin*) проти невірних [11 травня — 4 серпня 1648 р.], вивів більше як сорок тисяч полонених (*esir*); він цілковито спалив і знищив [два] укріплення [на долішнім Дніпрі (=Аслам городок, лівий берег; Тягінка, правий берег)] *проклятих Русів* (*rūs-i menhūs*).

[II]

[бракує]

[III]

[Одначе] Великий Везір Агмед Паша не подарував почесної одежі його (хана) післанцям, що прийшли із благою вісткою про завоювання підчас [оцеї] славної війни за віру [початок серпня, 1648].

[Везір] сказав: «*Руси* ж заключили були мир з нами (Турками: *rūs bizimle barişiq etmiş edi*). Чому хан зробив проти них похід (*aqin*)? Рішуче, перешліть тих забраних полонених [зокрема, високих достойників, за яких можна б дістати окуп] сюди, а ми їх згідно з договором (*sulha bināen*) випустимо.

[IV]

[У відповідь Везір] післав ще [ханові] наказ та лист (*emir ve mektūb*), що заключав нагану, через ханського амбасадора (*qapu ketkhüdāsi*) Джемшід Чавша, і голову охоронців воріт палацу [в Істанбулі; на ім'я Агмед Ага]. Вони прибули перед лице хана, і після того, як вони передали йому (ханові) послання з наганою (везіря), [хан] Іслям Гірей ніяк не виявляючи своїх почувань, сказав: «Ми раби султана. *Невірні Русь* без сумніву вдають, що вони зацікавлені в договорі. Як довго шапка натискає [=польські війська тиснуть] їх голову, вони (Руси/козаки) обманюють, мовляв, хочуть служити справі [Османської держави] (*taraf-i saltanete işini 'arz etmekle firib*). Але як тільки найдеться нагода, вони виходять на своїх чайках і пустошать береги Анатолії.

Ось там є дві пусті твердині [на нижнім Дніпрі: Аслам Городок і Тягинка, див. вище]. Я не раз уклінно представляв [Порті] та вказував, щоб заповнити їх гарнізоном: їх можна б удержувати рибним промислом тих берегів. Одначе, [Османське правління] не поцікавилось тим.

Аж накінець *невірні Русь* (=козаки) зайняли оці дві твердині і наповнили їх войовничими *козаками*; вони встановили послідовну лінію із більше як двадцяти твердинь [на основі морської конвенції, параграф V].

Якщо ще чекати цей рік, вони (Руси/Козаки) повністю займуть волюсть Акерману (*Aq Kerman vilāyeti*), і повністю оволодіють країнами Молдавії (*Bogdān diyārin*).

Востанне (*ākhir*) три тисячі [українських] козаків попаливши свої чайки, стали нам товаришами. Під час нашого [останнього] походу (*aqin*), безспірно, сорок тисяч [українських=руських] козаків піддалося нам. Разом із одним їх великим гетьманом (=Богданом Хмельницьким) ми вполонили таке [велике] число полонених.

Іх (Русі/Козаків) договір [з везіром] був — чиста хитрість, стратагем (*'ahīd mahz-i khud'a edi*).

Якщо Аллах захоче, мій намір є влаштувати так, щоб король Русі (=гетьман козаків) назначався [османською] владою так, як молдавський воввода (*ki Rūs qiralini Bogdān gibi taraf-i saltanatdan naşb etdiririm*).

На тім він (хан) закінчив своє слово.

Цей нетямущий голова охоронців воріт палацу [Агмед Ага] сказав: «Як це є, ви кажете, що ви раби султана, а не виконуйте його наказів?»

В цей момент один [татарський] князь (*mīrzā*) із татарських вельмож відповів таке:

«Султан не має [повної] інформації відносно цих справ. Ви уявляєте собі, що обманлива хитрість невірних (*kuffarūng merk -firīb*) — це мир (*sulh*).

Оті прокляті (козаки) зруйнували вселенну!

Тут живе понад сто тисяч татар, що не знають ані хліборобства, ані торгівлі. Якщо вони не будуть робити набігів (*aqin*), то з чого вони будуть жити?

Під сю пору [7 по 22 червня, 1648] їх ексцеленція [*Nūr ad-Dīn*] *Sultān* [*Ghāzi Girey*] зробив наїзд із п'ятьдесятьма тисячами татар. Це і єсть [правдива] служба і дружба султанові.

Після того оба всіли на [свій] корабель із тими відповідями, і повернулися [до Істанбулу].

[V]

Третього дня після вступлення на престол [султана Мегмеда IV, що відбулося 7 серпня 1648 р.; 3 дні пізніше — це 10 серпня, 1648 р.] [ханський амбасадор] Джемшід Чавуш [із Агмед Агою] прибув [до Істанбулу, їдучи] із Кафі після трьох днів подорожі при сприятливих вітрах.

Наїма.— 3 вид.— Т. 4.— С. 279—280.

[VI]

Коли відповідь татарського хана [Іслям Гірея III] на вище згадану нагану везіра [Агмед Паші, вбитого 6 серпня, 1648 р.] була вручена [новому везірові Сїфї Мугаммедові], було послано [у відповідь] татарському ханові [новим султаном Мегмед IV через Бегрām Агу] меч та почесну одержу, а разом з тим благу вістку — султанський наказ (*fermān*) [що дозволяв ханові йти] в похід проти невірних.

Наїма.— 3 вид.— Т. 4.— С. 331.

Турецько-українська
морська торгово-воєнна конвенція
від липня 1648 р.*

Pakta z Cesarzem Tureckim, a woyskiem Zaporozskim u narodem Ruskim, takie być mają względem handlow na Czarne morze:

1

Daie wolność Cesarz Jego Mosc Turecki Kozackiemu woysku y ziemi jego żeglowac po morzu Czarnym do wszystkich swoich portow y miast y wysep; także po morzu Białym do wszystkich Państw swoich wysep, y portow ich, y do portow obcych Panow y Państw Chrześcianskich, także po wszystkich rzekach y miastach, z którymi iakie będą chcieli handle y kupiectwa odprawowac mają, przedawac, kupowac y zamieniac, wedle woli swey stanac u portow y wyiachać, kiedy zechcą bez żadnego zahamowania, wstrętu, y trudności.

2

Na zapomożenie nowych handlow woyska Zaporozskiego y ziemi jego, Cesarz Jego Mosc Turecki wolnymi czyni ich kupcow od wszelakich ceł, myt y podatkow, także towary ich które kolwiek abo do Państw jego przywozić, albo z Państw jego wywozić zechcą, a to do stu lat (ieśli nie może bye do stu lat, choć do pięciudziesiąt, albo namniey trzydziestu), czego wszystkie urzędy wszędy przestrzegać będą: a po wyscieniu, da Pan Bóg, sto lat, nie większymi ciężarami podatkow obciążeni być mają tylko iako sami Turcy.

3

Domy składne miastach y portach Cesarza Jego Mosci Tureckiego, tak nad Czarnym, iako nad Białym morzem będących, pozwala cesarz Jego Mosc woysku Kozackiemu stanowić y tam kupowac, y kupcom ich mieszkać ze wszelaką wolnością, bez podatkow żadnych do sta lat pomienionych.

4

Resident woyska Zaporozskiego y ziemi jego w Stambule mieszkać będzie w słusznym poszanowaniu ze wszelakim bezpieczeństwem, który Resident wszlakiey sprawiedliwości dochodzić ma kupcom uktzywdzonym Kozackim: także woysko Zaporozskie Residenta Cesarza Jego Mosci w portowym mieście swoim przyjmuić, który paszporty dawac ma galerom albo okrętom Kozackim, gdzie kolwiek żeglowac zechcą, a od paszportu więcej brać niema nad czerwony złoty ieden, przed którym starszy Pan galery albo okrętu przyśiadź ma, iż żadney zdrady przeciwko Państwom Cesarza Jego Mosci nie uczyni; tenże Resident Cesarza Jego Mosci prawo to, które się teraz pisze językiem Tureckim, każdemu potrzebuiącemu na piśmie dać powinien, s podpisem ręki swey y pieczęcią.

5

Aby swawolnych ludzi zahamowac, żeby na morze nie wypadali, z dokładem Cesarza Jego mosci, woysko Zaporozskie miast portowych kilka niżej Porohow założy aż do uscia rzeki Bohu w Dniepr, skąd y handle isć

* Мій український переклад див.: Літературна Україна.— 1992.— Ч. 25 (4486).— 25 черв.

maią, y bezpieczeństwo na morzu od swawolnikow ma być przez nich obwarowane.

6

Jeśli by chto swowolny wypadł na morze z woyska Zaporozskiego, z takiego sprawiedliwość słuszną uczynić powinno woysko Zaporozskie przy Residencie Cesarza Jego Mosci; a dla tego handlow Kozackich y kupiectwa ich nie zatrudniać, ani hamować nigdzie nikt nie będzie w Państwie Cesarza Jego Mosci.

7

Jeśli by z Donu iaka swawola powstała, skąd by na morze wyszli dla rozboiow: spólnie s Tureckimi galerami Kozackie imać swawolne maią y karać, y wzajem sobie pomocy dodawać, żeby morze było czyste i wolne.

8

Jeśli by galera Kozacka w czym przeciwko prawu Cesarza Jego Mosci (strzeż Boże) wykroczyła, aby starszy tey galery karany był, a ona sama towarami y robotnikami swymi wolna być ma, y insze wolne być maią y towarzystwie z nią będące galery y okręty, aby y niewinnie nie cierpiały, y zawarty pokoy aby był niczym nienaruszony.

9

Jeśli by galera abo okręt Kozacki rozbił się przy brzegu Cesarza Jego Mosci, aby rzeczy te, które się mogą zachować, successorom zachowane y oddane były.

10

O długi kupieckie, prawo kupcom Kozackim takie być ma, iako Turkom we wszystkim Państwie Tureckim, y sprawiedliwość nieodwłoczna.

11

Galer abo okrętow Kozackich do żadnych potrzeb na żadna posługę Cesarz Jego Mosc Turecki obracać nie pozwoli, ani ich ludzi, ani towarow, ani oręża; ale wolne przesćie y odesćie ze wszystkim, kiedy zechcą, im obicueie y waruie.

12

Gdy by iaki kupiec umarł w Państwie Cesarza Jego Mosci, lubo na morzu, lubo na lądzie: dobra wszystkie iego należeć będą successorom iego y hamowane ni od kogo być nie mogą; luboby co komu odkazał albo zapisał przy smierci, żadney wagi mieć niema.

13

Więźniow Chrześciańskich u Turkow iako y Tureckich u Chrześciańow Kozackim kupcom iawnie wykupować wolno będzie; a iesli by więźień Chrześciański w Państwie Cesarza Jego Mosci do galery abo okrętu Kozackiego uciekł, tać go abo przechowywać starszy nad galera nie będzie, ale go wydać powinien, wszakże za to żadney szkody abo krzywdy nie poniesie ani on, ani galera iego, ludzie, ani towar iego; gdy by też czeladnik iaki wolny lub niewolnik z galery Kozackiey uciekł, wydać go Turcy powinni będą Kozakom.